

НАВЧАЛЬНІ ТРУДНОЩІ ПЕРІОДУ АДАПТАЦІЇ ЯК ФАКТОР ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ

Постановка проблеми. Психологічна адаптація до навчальної діяльності, як і будь-який новий, ще не засвоєний вид діяльності вимагає мобілізації всіх психічних і психофізіологічних сил навчаючих задля того, щоб опанувати необхідні вміння, навички, пристосування до нового режиму дня, знайти своє місце серед групи нових товаришів, встановити сприятливі взаємовідносини з педагогами, усвідомити необхідність в освоєнні системи знань та отриманні навиків для усвідомлення самого себе. Зміни, що відбуваються у психіці підлітка обумовлені готовністю до системного подолання труднощів, формуванні ціннісних орієнтацій, які є невід'ємною частиною навчально-виховного процесу та відображенням шляху формування майбутньої особистості.

Метою цієї статті є спроба охарактеризувати період навчальної адаптації підлітків до нових умов навчання пов'язаних із соціальною зміною життя.

Об'єктом нашого дослідження є адаптаційні процеси, які впливають на поведінку підлітка.

Предметом дослідження є навчальні труднощі періоду адаптації.

Відповідно **завдання** статті передбачали: здійснити теоретичний аналіз даної проблеми, на емпіричному рівні визначити причини психологічних відхилень у поведінці підлітків.

Аналізуючи адаптаційний період необхідно, звернути увагу на концепції психологічної готовності навчаючих, які ґрунтуються на мотиваційних, вікових та генетичних підходах. Особливого значення варто надати аналізу вікового періоду, адже, саме там поєднуються внутрішні й зовнішні фактори, які визначають закономірності психологічного розвитку конкретного вікового етапу. Психологічні причини даного періоду, окрім навчальних змін супроводжуються особистісними процесами, закріпленням рис характеру, розвитком рефлексії, яка змінює перебіг відносин з іншими людьми. Для більш детального пояснення віку звернемося до культурно-історичної концепції Л. С. Виготського, яка ґрунтується на уявленнях про соціальну ситуацію розвитку, про кризові періоди та психологічні новоутворення, які виникають до кінця кожного вікового періоду й визначають психологічний розвиток людини.

Саме під соціальною ситуацією розвитку Л. С. Виготський розуміє особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку та зовнішніх умов, які є характерними для кожного віку й на їх основі виникають психологічні новоутворення [5]. Продовжуючи міркувати над соціальною ситуацією розвитку варто згадати про вплив середовища на формування підлітка в якому він виховується та психологічно розвивається. Висловлена точка зору дозволяє нам стверджувати, що під впливом середовища по-різному будуть формуватися вікові особливості підлітка. Відповідно такі особливості ґрунтовно пояснюють реальні внутрішні фактори індивідуальності, адже саме поєднання зовнішніх вимог середовища з можливостями та потребами самого підлітка становлять основу подальшого його розвитку. Варто відзначити досить суттєвий аргумент, що вплив, який здійснює середовище, а також вимоги, які виникають із нього тільки тоді стають факторами розвитку, коли ці вимоги входять в структуру його власних потреб. Щодо внутрішніх факторів розвитку варто погодитись з думкою Л. І. Божович, яка визначає їх поняттям „внутрішня позиція дитини” [2]. Сутність даного поняття характеризується відношенням підлітка до того об'єктивного положення, яке реально нею здійснюється у житті. Складові елементи внутрішньої позиції підлітка вибудовуються на його досвіді, можливостях, потребах, прагненнях та охоплюють відношення до дійсності, до інших та самого себе. Підсумовуючи значимість вікового підходу відзначаємо про недопустимість маніпуляцій

психічним розвитком підлітка з боку соціальних інтересів суспільства. Відповідно, нова для нього соціальна ситуація пов'язана із переходом до середньої ланки загальноосвітньої підготовки, вимагає особливого мотиваційного спрямування як зі сторони особи, що навчається так зі сторони педагогічних працівників, батьків тощо.

Звертаючи увагу на сутність мотиваційного підходу у визначенні подальшої цілеспрямованої готовності до навчання та системи оволодіння вміннями та навиками, стверджуємо, що тільки при наявності навчальної мотивації підліток формується як суб'єкт активної пізнавальної діяльності й за таких обставин навчання відбувається як цілеспрямована, усвідомлена діяльність. У контексті даного міркування можна висловити судження, що системне навчання, накопичення пізнавальних навиків стає ефективним тоді, коли в підлітків виникає навчальна мотивація й формується прагнення на досягнення мети.

Можна погодитись з висловлюваннями Л. І. Божович, що навчальна мотивація ґрунтується на пізнавальних, соціальних мотивах та мотивах досягнення [2]. Пізнавальні мотиви учіння пов'язані безпосередньо з навчальною діяльністю, адже вони охоплюють потребу в інтелектуальній активності й прагненні оволодіти новими вміннями, навиками та знаннями. Особливість широких соціальних мотивів полягає у системному спілкуванні з іншими людьми, важливе значення має оцінка й похвала дорослих та бажання учня отримати вагоме місце у системі суспільних відносин. Саме така потреба у спілкуванні з дорослими сприяє розвитку комунікації, переконливості у правильному професійному виборі, зростає переконання у соціальній необхідності даної молоді людини як фахівця так і громадянина. Зважаючи на важливе значення соціальних мотивів, можна відзначити, що у випадку їх домінування підліток прагне знайти свою соціальну роль у суспільстві.

Підсумовуючи висловлену думку констатуємо, що правильно сформовані особистісні навчальні мотиви безпосередньо пов'язані з навчальною діяльністю, однак якщо в процесі навчання не буде усвідомлення соціальних мотивів, то підліток може поповнити групу невстигаючих або в нього виникатиме бажання залишити навчання. Варто звернути увагу на характеристику індивідуальної мотиваційної сфери людини, яка проявляється у бажанні досягти результату. Власне мотиви досягнення розуміються в залежності від зорієнтованості людини на успіх чи невдачу або за відповідних обставин може виникнути страх неуспіху [2].

Соціально-психологічна адаптація, яка досліджувалась в Г.М.Андреєвої, І. С. Булаха та інших, варто згадати й про пізнавальну адаптацію, яка пов'язана з діяльністю і функціонуванням психічних процесів, наступною вважається емоційно-вольова адаптація досліджувана Л. М. Аболіним, В. К. Вілюнасом, К. Ізардом, О. Я. Чебикіною та іншими [7]. Міркуючи над сутністю психологічної адаптації з впевненістю можна висловитись, що в деяких випадках вона має різноспрямоване тлумачення, однак, порушення хоча б однієї із зазначених адаптаційних впливів призводить до шкільних труднощів.

Різноманітні труднощі підліткового віку, які виникають при переході до середньої ланки загальноосвітньої підготовки часто супроводжуються підвищеною тривожністю, яка послідовно виникає в результаті складної взаємодії когнітивних, афективних та поведінкових реакцій та активізується під дією стрес-факторів. Отже, тривога особистості може стати джерелом розвитку неврозів. Особистісна тривожність формується і закріплюється у ранньому дитинстві, а її прояви спостерігаються у різних непередбачуваних ситуаціях, що впливають на виникнення агресивної поведінки. Щодо тривоги як ознаки неврозу, то її можна часто побачити в апатії, в'ялості, безініціативності, що є наслідком безуспішної адаптації, порушенням взаємовідносин підлітка з вчителями, батьками, ровесниками.

Перехід до нового освітянського рівня, соціальна позиція, пов'язаної із певними шкільними змінами, характеризується одним із найбільш складних та відповідальних моментів у

соціально-психологічному та фізіологічному житті підлітка. У даний період відбуваються нові контакти, нові відносини та обов'язки, зміна його життєвої активності. Наступна причина криється у неузгодженості між можливостями та вимогами, які висуваються соціальною ситуацією, що призводить до підвищення тривоги, невпевненості, по суті є первинними ознаками невротичного стану. Однозначними були у своїх міркуваннях М. М. Безруких, Н. П. Вайзман, В. В. Ковальов, В. В. Зарецький, коли пояснювали довготривалий стан гострої хронічної напруги, який призводить до стресу та сприяє послабленню усіх фізичних та психічних функцій. Аналогічних тверджень дотримуються Є. М. Александровська, А. І. Коробейников, Е. В. Новікова щодо невідповідності можливостей навчаючих шкільним вимогам, які в подальшому формують внутрішній конфлікт, що супроводжується втратою навчальної мотивації, зниженням пізнавальної активності. Переконливі аргументи зустрічаємо серед висловлювань В.Є.Кагана щодо розвитку неврозів у період шкільного навчання, які надалі проявляються у психогенних формах шкільної дезадаптації.

Аналізуючи сутність даної проблематики необхідно констатувати, що середовище ставить до навчаючого вимоги й тим самим ускладнює адаптацію через його особистісні або вікові властивості, як наслідок може розвинути стан соціальної, соматичної, психологічної напруженості, що становить загрозу виникнення дезадаптації. У наслідок цього розвиваються непродуктивні форми реагування, симптоми порушення поведінки, емоційні розлади різного ступеня, що виявляється в підвищеній збудженості, тривожності, зниженні комунікабельності, емоційній стійкості, самоконтролі та соціальній сміливості, з'являється почуття неповноцінності у стосунках з товаришами, педагогами, батьками, а в поведінці в цілому спостерігається надмірна сором'язливість, зниження успішності, стан апатії, скарги на погане самопочуття та сон, тому даремно основними причинами невротизації підлітків вважається період адаптації до нових умов навчання та не усвідомлення соціальних мотивів. Окрім цього варто зазначити, що проблеми, виникнення соціального неврозу підлітків мають режимний, комунікативний та сімейний характер.

Застосовуючи відповідні судження звертаємось до аналізу А. В. Петровського, який виокремив адаптивність, не адаптивність, дезадаптацію, дезадаптованість [9]. Термін „дезадаптація”, який вказує на різноманітні порушення процесів взаємодії людини з навколишнім середовищем, можна вживати невіддільно від клінічного контексту в оцінці ролі й місця станів дезадаптації по відношенню до категорій „норма” і „патологія”. Звідси – трактування дезадаптації як процесу, що протікає поза патологією і пов'язаного з відвиканням від одних звичних умов життя і звикання до інших (Т. Г. Дічев, К. Е. Тарасов), як сукупність ознак, що свідчать про невідповідність соціо-психологічного і психофізіологічного стану дитини вимогам ситуації навчання (Н.Г.Луськанова, І.А.Коробейников), як порушення, що виявляються при акцентуаціях характеру або під впливом психогенній (В. Е. Каган, В. Г. Меншиков), різка зміна „ситуації соціального розвитку”, необхідність реконструкції модусу адаптивної поведінки (Л. С. Виготський) [8].

Суттєвий вплив на навчання має сучасна суспільна ситуація, яка вимагає побудови нових обґрунтованих інновацій вводячи строгий відбір й підвищуючи вимоги до інтелектуального розвитку навчаючих орієнтуючись на нові стандарти системи освіти. Подібні тенденції привели, до явищ масової навчальної дезадаптації, в основі якої лежить як біологічний фактор, так підлітків, обумовлені їх перебуванням у хронічній емоційній напрузі, а також соціальні фактори – ріст кількості дисфункціональних сімей, збільшення зайнятості батьків тощо.

Варто констатувати сутність поняття „дезадаптація”, що пояснюється неадекватними механізмами пристосування підлітка до нових умов навчання із порушенням норм поведінки із супроводжуваними конфліктними відносинами, психогенними захворюваннями, підвищенням

рівня тривожності та зміни особистісного розвитку. З огляду на важливість даної проблеми та уточнення певних тверджень ми висуваємо умовиводи, які дозволяють нам виділити таку форму дезадаптації, як „дидактогенія”, „дидактогенний невроз” [3].

У подальшому вплив даного стану зумовлює різні форми шкільного неблагополуччя, такі як: „шкільний невроз”, „шкільна фобія”, „дидактогенія”, „дидактогенний невроз”. Оскільки дані стани можуть виникнути в результаті перших шкільних труднощів періоду адаптації, то варто з'ясувати значимість вищезазначених термінів. Так от, „шкільний невроз” вживається у тих випадках, коли страх школи, тривога існують на неусвідомленому рівні та проявляються у внутрішньоособистих конфліктах із соматичною симптоматикою [5].

Сутність поняття „шкільна фобія” використовується для позначення різних форм страху, викликаних відвідуванням та переходом до середньої загальноосвітньої школи. Шкільну фобію можна розглядати як форму труднощів пристосування до нових освітніх вимог, до процесу навчання, а також у відповідності до виховних особливостей віку. До висловленого можна додати, що саме вчителям необхідно врахувати інтенсивний розвиток моральних якостей та зміну соціальної позиції підлітка, які за певних умов можуть перерости в асоціальні почуття. Щодо терміну „дидактогенія”, „дидактогенний невроз”, то вони вживаються тоді, коли тривога, страх дитини викликані безпосередньо системою навчання. Відомий болгарський психіатр Ніколо Щипковенскі під дидактогенію розуміє аналогічні розлади, які виникли з вини педагогів та проявляються реакціями протесту. Тому профілактика межових порушень у дітей та підлітків повинна відбуватись через усунення несприятливих педагогічних помилок та результатів негативного педагогічного впливу [5]. Саме недосконалість педагогічного процесу, психотравмуюча поведінка вчителя, на думку Л. А. Венгер, О. І. Захарова, М. Раттера, призводить до шкільних прогулів та нехтування учнівськими обов'язками. Звичайно, роль вчителя надзвичайно важлива у вирішенні даних питань, тому ми погоджуємося із дослідниками О. Р. Боделан, В. В. Гроховським, А. В. Дзюбко, О. В. Новикою, Л.П.Понамаренко та іншими щодо впливу педагога на раннє виявлення, корекцію, профілактику виникнення та компенсацію шкільної дезадаптації з метою розвитку особистості учня [6;7].

Сучасні реалії життя людини перенасичені шаленими інформаційними потоками, впливами масових культур, інтенсифікацією навчально процесу, що супроводжується збільшенням навантажень на психіку, яка породжує агресивні прояви поведінки, тривоги та інші нервово-психічні розлади як складові межових станів. Вивчення шкільних фобій показує, що одним із важливих компонентів цього синдрому є схильність до пасивності та залежності, іноді вона спричиняється низьким рівнем інтелектуального розвитку. У більшості випадків цей синдром піддається лікуванню за допомогою психотерапії. В результаті такого лікування у підлітків поступово виникає бажання відвідувати школу.

Щодо терміну „дидактогенія”, „дидактогенний невроз” то вони використовуються для того, щоб стверджувати, що тривога, страх підлітка викликані безпосередньо системою навчання [3]. Варто згадати й про різноманітні причини дидактогенії, такі як: залякування, нетерпіння, перенавантаження, авторитарність тощо. Звідси обґрунтуємо різновиди дидактогенії, такі як: дидактогенія на основі осміювання і покарання соромом; дидактогенія, пов'язана із звичайними (природними) відхиленнями [3; 8].

Аналізуючи соціальні фактори та мотиваційні критерії вибору навчальної діяльності підлітків нами були запропоновані опитувальники для батьків, у яких ми просили надати відповідь про систему переконань, прикладів чи виховних елементів, які вони застосовували впливаючи на активність навчальної діяльності їхніх дітей.

Результати роботи із батьками визначались за такими критеріями:

- яку систему переконань застосовуєте впливаючи на самооцінку підлітка;

- чи проводити ви виховні бесіди з дітьми щодо подальшого соціального та професійного вибору.

Більшість опитаних, а серед них були батьки які виконують дистанційні елементи виховання та циклічно перебувають у сім'ях розглядають вплив на самооцінку дитини з позиції їх соціального статусу, переконуючи дітей у перевазі матеріальних благ та у вмінні вибрати „правильне” коло товаришів. Доцільно відзначити, що проводячи бесіду із батьками нагадуємо про систему високих цінностей, про морально-етичні засади виховної взаємодії, однак система переконань батьків залишається соціально прагматичної. На цій основі можна констатувати, що життєва мета підлітка диктована впливом дорослих, у результаті чого може виникнути недостатня навчально-пізнавальна мотивація, дезадаптація до навчання через не обумовленість мети та завдань навчання, а також порушення психологічного здоров'я навчаючих в наслідок частих емоційних змін стресових ситуації тощо.

Позиція батьків по-другому критерію характеризувалася не достатньою професійною спрямованістю виховної роботи з дітьми, оскільки основна причина обґрунтовувалась не стабільністю соціально-економічних тенденції розвитку держави.

Втрата цілеспрямованих позицій підлітка через розбалансованість системи „батьки-педагоги-суспільство” породжує не тільки асоціальні форми поведінки, втрату інтересу до навчальної діяльності. але породжує емоційний дискомфорт молодій людині.

Чисельні психологічні дослідження впливу емоційного стресу на навчальну діяльність дітей зустрічаємо у працях вчених Г. Сельє, Дж. С. Еверлі, Ф. Меерсон та інших, основний зміст результатів досліджень полягає в тому, що помірні величини емоційної напруги сприяють продуктивній діяльності та цілеспрямованій поведінці [7]. Однак, варто згадати, що у працях Е. Гельгорн, А. Свядош розглядається дещо інша спрямованість дезорганізуючого впливу емоцій. Як наслідок, відбуваються зміни у мисленні, пам'яті, уяві, а також в емоційній поведінці. Таким чином емоційні стани тривожності, фрустрації впливають на продуктивність навчальної діяльності. Необхідно відзначити, що високий рівень тривожності, який зустрічається в дезорганізації діяльності становить одну із причин „хронічної неуспішності” навчаючи [6].

У підсумку зазначимо, що система навчально-виховного впливу на розвиток майбутньої особистості повинна відбуватись за умов врахування вікових особливостей, цілеспрямованості сім'ї щодо суб'єкта взаємодії, а також продуманість освітніх програм, позашкільних форм діяльності з метою залучення, спрямування та цілісного формування майбутнього громадянина держави. Ефективній реалізації навчально-виховного процесу істотно сприяє об'єктивний аналіз стану психічного здоров'я підлітків, підґрунтям таких станів виступають слабкі, стерті форми нервово-психічних розладів, що перебувають на межі психічного здоров'я та вираженої патології і – у випадку частих психотравмуючих ситуацій – призводять до дисгармонійного розвитку особистості.

Типовими ознаками порушення адаптації вважаються нервово-соматичні порушення, стани тривоги, страху, соціально-психологічні чинники, пов'язані з особливостями навчання та ситуаціями сімейного виховання, які породжують тривожності, негативні емоційні реагування, системні неврози підлітків на ситуації навколишньої дійсності. Доповнюючий вплив мають обставини шкільного життя та особистість учителя із порушеним педагогічним стилем організації навчального процесу. З часом ці стани позначаються на розумовій активності, мисленнєвих діях підлітка та ведуть до низької навчальної успішності.

Література

1. *Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии, – 1980. - № 1, - С. 92-100.*

2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968. – 464 с.
3. Болезни нервной системы / Под ред. Мельничука П.В. – М.: Медицина, 1982. – 368 с.
4. Вартамян Г. А., Петров Е. С. Эмоции и поведение. – Л.: Наука, 1989. – 144 с.
5. Гончарук П. А. Психология навчання. – К.: Вища школа, 1985. – 140 с.
6. Выготский Л. С. Вопросы детской (возрастной) психологии // Собр. соч. – М., 1984. – Т. 4. – С. 243-285.
7. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 2000. – 656 с.
8. Эмоциональный стресс / Под ред. Леви Л. – Л.: Медицина, 1970. – 328 с.
9. Еренков В. А. Воспитание здоровой психики у детей и подростков. – К.: Здоровье, 1978. – 109 с.
10. Петровский А. В. Личность, деятельность, коллектив. – М., 1982. – 255 с.

В данной статье авторы анализируют особенности адаптационного периода связанного с вступлением в новые условия среднего общеобразовательного процесса. Указывают на причины, факторы, которые способствуют дезадаптационным процессам, при этом формируется угроза психологического здоровья молодых людей. У публикации раскрываются важные мотивационные компоненты адаптации подростков к условиям учения, описываются теоретико-методологические подходы адаптационного процесса, и приводятся результаты анкетного опросника родителей относительно мотивационного выбора будущей профессии. Результаты исследований разрешили авторам сформулировать выводы и рекомендации родителям, педагогам и практическим психологам в системе образования.

The given article deals with peculiarities of adaptive period connected with entrance to educational establishment. It points out to reasons and factors which result into disadaptive processes and forming the threat of infringement of mental health of young people. This publication lays the stress on the most important motivational component of adults' adaptation in terms of school training, it describes theoretical and methodological approach of adaptive process and results of questionnaire of parents concerning on motivational choice of profession. Results of research have allowed authors to form conclusions and suggestions for parents, teachers and practical psychologists in educational system.

Статтю подано до друку 16.10.2012.

©2012 р.

Г. В. Гладуш (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ

Психологічні аспекти толерантності все більше набувають наукового інтересу в контексті виховної діяльності підростаючого покоління. Надмірно агресивні тенденції сучасного суспільства вимагають знаходження альтернативних шляхів їх зниження або запобігання. Одним з напрямків зменшення агресивних проявів у суспільстві вважаємо виховання толерантності серед молоді.

Метою даної статті є висвітлення емпіричних даних про психологічні аспекти проявів толерантності підлітків.